

Selena Vitezović*Arheološki institut, Beograd*

s.vitezovic@ai.ac.rs

Sve, sve, ali zanat: zanatska proizvodnja, specijalizacija i prestiž u praistorijskim društvima

Apstrakt: Zanatska specijalizacija podrazumeva da su konkretne zadatke i/ili aktivnosti obavljali samo pojedini članovi zajednice, ili kao glavnu/osnovnu aktivnost ili paralelno sa drugim aktivnostima. Pojava specijalizacije često se povezuje sa kompleksnim društvima, preciznije, njeno se prisustvo podrazumeva uz prisustvo društvene stratifikacije, odnosno, postojanje specijalizacije se negira ukoliko su društva nestratifikovana. Međutim, organizacija proizvodnje različitih dobara i pojava i razvoj specijalizacije znatno su složeniji; postojanje specijalizacije ne može se okarakterisati samo kao prisutno/odsutno, već postoje različiti vidovi i različiti stepeni. Zbog toga se poslednjih decenija pojavila potreba za novim, revidiranim teorijskim okvirima. Tako pojedini autori predlažu nove definicije specijalizacije i organizacije proizvodnje, a posebno se ističu društveni i kulturni aspekti (pored čisto ekonomskih) koji utiču na proizvodnju dobara i tehnološke izbore. Moć i prestižni status u društvu nisu povezani samo za kontrolom resursa i većom količinom materijalnih dobara, već i sa njihovom vrstom – naime, važan faktor za razvoj zanata, pojavu zanatske specijalizacije i za pojavu/povećanje društvene nejednakosti predstavljaju prestižni predmeti. Simbolički značaj i vrednost tokom praistorije pridavani su određenim tehnologijama i predmetima ne samo zbog egzotične sirovine ili drugih cenjenih svojstava (kao što su otpornost i izdržljivost nekog predmeta, ali i neutilitarna svojstva poput boje), već i zbog uloženog truda i veštine u izradu. Takvi prestižni predmeti su onima koji su ih izradili i/ili onima koji su ih posedovali davali ugled i status ili su ih odražavali.

Ključne reči: zanatska proizvodnja, specijalizacija, praistorijska tehnologija, prestižni predmeti, društvena stratifikacija

Uvod

Proizvodnja različitih dobara je sveprisutna u svim zajednicama, i prožima sve aspekte ljudskih društava, od ekonomskog do ritualnog. Zanatska dobra nemaju samo praktičnu svrhu, već su i sredstvo društvene komunikacije; mogu da nose simboličku poruku, da označe pripadnost grupi, društvene uloge, mogu predstavljati izvor bogatstva, i drugo (Appadurai 1986; Caple 2006; Costin 2005; 2008; Hodder 1982). Predmeti imaju početnu vrednost zbog svoje name-

ne i funkcije, ali takođe imaju oblik, boju i teksturu koji su, svesno ili nesvesno, odabrani među različitim mogućnostima. Predmeti imaju i simboličku dimenziju – oni su označitelji, signali i simboli, a ponajviše simboli vrednosti koje im društvo dodeljuje (Caple 2006, 8–11).

Materijalna kultura čini osnovni izraz identiteta, moći i društvenih odnosa; kako sama zanatska dobra, tako i sam proces proizvodnje odražavaju društvenu organizaciju, društvene uloge i identitete, odnose među grupama i pojedincima, i mnogo drugog (Costin 1998; 2005; Hodgkinson and Lelek Tvetmarken 2020). Proučavanje zanatske proizvodnje pruža podatke o ulozi koju materijalna kultura ima u svakodnevnom i ritualnom životu, ali i o drugim, povezanim aspektima prošlih društava. Kako konstatuje Ketii Kostin (Cathy L. Costin), zanatska proizvodnja pretvara sirovine u funkcionalna i vredna dobra (Costin 2008, 9); ona je materijalizacija: zanatlije prenose ideje o svakodnevnom životu, društvenom identitetu i odnosima moći u fizičke predmete (Costin 2005, 1035). Proučavanje upotrebe i značenja materijalne kulture mora uključivati i pitanja kako su predmeti izrađeni i ko ih je izradio, kako bi se uključile i perspektive i ciljevi onih koji su idejama dali fizički oblik (Costin 2005; 2008).

Arheološki pristupi analizi zanatske proizvodnje brojni su i raznovrsni, sa različitim fokusima – od stila i tehnologije do identiteta zanatlija i rodnih uloga (e.g., Brumfiel and Earle eds. 1987; Hodgkinson and Lelek Tvetmarken eds. 2020; Hruba and Flad eds. 2007; Miloglav and Vuković eds. 2018; Vuković 2013). Pažnja se naročito pridaje nastanku specijalizacije, koja se uglavnom povezuje sa pojavom kompleksnih društava. Brojni su arheološki pristupi koji podrazumevaju ovakvu vezu između zanatske specijalizacije i složene društvene organizacije (na primer, Arnold 1987; radovi u Brumfiel and Earle eds. 1987; Childe 1950; 1951; Service 1962; v. Costin 2005 za detaljan pregled, takođe i Flad and Hruba 2007). Štaviše, arheolozi se često oslanjaju na prisustvo specijalizacije da bi donosili zaključke o društvenoj stratifikaciji, odnosno, postojanje specijalizacije se negira ukoliko su društva nestratifikovana (Clark and Perry 1991, 289-290).

Međutim, zanatska proizvodnja i specijalizacija i društvena stratifikacija znatno su složenije pojave, i takođe pokazuju velike razlike kako tokom vremena, tako i u različitim zajednicama (Costin 2005). Stoga je potreba za revidiranim teorijskih okvirima i drukčijim pristupom društvenoj nejednakosti sve prisutnija u arheologiji, a s tim u vezi raste i potreba da se zanatska proizvodnja i specijalizacija proučavaju sa drukčijih stanovišta, naročito u okvirima praiistorijskih zajednica bez naglašene stratifikacije, koje se ponekad posmatraju isuviše pojednostavljeno. Postojanje specijalizacije ne može se okarakterisati samo kao prisutno/odsutno, već postoje različiti vidovi i različiti stepeni zanatske specijalizacije. Poslednjih decenija, pojedini autori predlažu nove definicije specijalizacije i organizacije proizvodnje, a posebno se ističu društveni i kul-

turni aspekti koji utiču na proizvodnju dobara i tehnološke izbore (Clark 2007; Costin 2005; Hruby and Flad eds. 2007; Murphy and Poblome 2011).

Zanatska specijalizacija u praistoriji: teorijski modeli za proučavanje

Među prvim i naročito uticajnim radovima o nastanku i pojavi zanatske specijalizacije jesu radovi Gordona Čajlda (Childe 1950; 1951; 1973 [1942]). Za Čajlda, zanatska specijalizacija bila je značajan stupanj u razvoju ljudskih društava i jedan od osnovnih kriterijuma za urbanizaciju i pojavu „civilizacije”. Čajld se oslanja na Engelsovu ideju da su zanatska proizvodnja, posebno metalurgija, doveli do razvoja mreže za razmenu dobara, što je posrednicima dalo mogućnost da ustanove pozicije bogatstva i moći (Engels 1973).

G. Čajld je posebno naglašavao da je neophodna proizvodnja viškova dobara potrebnih za preživljavanje kako bi se izdržavali oni koji u toj proizvodnji ne učestvuju; odnosno, specijalizacija se pojavljuje tek onda kada postoji raspoloživi višak dobara. Na taj način, specijalisti su oslobođeni od određenih aktivnosti i mogu se posvetiti proizvodnji dobara u zamenu za hranu, za šta je potrebno da postoji ne samo međusobna zavisnost između proizvođača hrane i zanatlija, nego i razvijena trgovina i razmena. Njegova je ideja da je društvo nagovorilo ili primoralo zemljoradnike da proizvode viškove preko svojih potreba, a potom su ti viškovi iskorišćeni da bi se izdržavala nova, urbana populacija, u koju spadaju, osim specijalizovanih zanatlija, i trgovci, sveštenici i drugi zvaničnici (Childe 1973, 30-31).

Čajld je bio mišljenja da u zajednicama kamenog doba (u šta u ovom slučaju ubraja paleolitske i neolitske, ali i neke savremene neindustrijske zajednice) svako može da napravi neke najosnovnije alatke, i prihvata da u takvim zajednicama postoje pojedinci koji su veštiji od drugih, ali ih ne smatra punim specijalistima (odnosno, navodi da nisu *full-time specialists*) (Childe 1950, 6). Takođe, smatrao je da je uvođenje metalurgije bilo presudno za prvu zanatsku specijalizaciju, odnosno da su luksuzni predmeti od metala, koje je potraživala elita, omogućili pojavu specijalizacije (Childe 1950; 1973 [1942]).

Mnogi arheolozi prihvatili su Čajldov model u manjoj ili većoj meri, i naglašavali neraskidivu vezu između prisustva specijalizacije i političke i društvene organizacije; zanatska specijalizacija se posmatra kao rezultat povećane društvene kompleksnosti i formiranja hijerarhijskih društava, pošto su novoformirane elite imale potrebu za različitim dobrima preko kojih su sticale političku kontrolu. Intenzivirana zemljoradnička proizvodnja obično se smatra neophodnom kako bi se izdržavale specijalizovane zanatlije i elita koja nije učestvovala u proizvodnji (Gilman 1981; Renfrew 1982). Prema mišljenju Antonia Gilmana

(Antonio Gilman), materijalne korene nastanka elita ne treba tražiti u razmeni, već u samim procesima proizvodnje dobara neophodnih za preživljavanje (Gilman 1981, 3).

U zavisnosti od toga kako se posmatra koliki je direktni uticaj političkih elita, pristupi specijalizaciji i razmeni dobara mogu se grupisati u tri osnovna modela – model razvoja trgovine, adaptacijski i politički model (Brumfiel and Earle 1987, 1). Modeli razvoja trgovine posmatraju pojačavanje specijalizacije i razmene kao autonomni proces koji je diktiran ekonomskom efikasnošću, dok politički modeli podrazumevaju određeni stepen kontrole od strane vladajuće elite, koja podstiče zanatske proizvodnju i trgovinu kako bi na taj način uvećala svoju moć (Brumfiel and Earle 1987).

Tako se Piter Peregrin (Peregrine 1991) posebno bavio pitanjem zašto je razvoj u zanatskoj proizvodnji povezan sa nastankom moćne elite. On se ne slaže sa mišljenjem da su pojava zanatske specijalizacije i pojava elita rezultat spoljnih pritisaka prirodne okoline ili posledica rastućeg ekonomskog sistema, već smatra da se veza nalazi u strategijama koje elite primenjuju da bi ostvarile ili uvećale svoj politički autoritet. Elite aktivno upošljavaju zanatlje i potom njihove proizvode koriste da bi proširile sopstveni politički uticaj (Peregrine 1991, 1).

Međutim, za proučavanje pitanja odnosa specijalizacije i društvene organizacije neophodno je pre svega precizirati šta predstavlja specijalizacija. Većina ovih pristupa bavi se samo *potpuno* specijalizacijom; Gordon Čajld, na primer, pominje da postoje i oni koji nisu *full-time specialists* (Childe 1950, 6), ali ih gotovo nimalo ne uzima u obzir; za Čajlda, specijalizacija podrazumeva puno (radno) vreme (*full-time*), zasnovana je na viškovima i deo je šireg sistema podele rada (Flad and Hruby 2007, 3-4).

Robert Evans (Robert Evans) ponudio je definiciju koja uključuje, osim potpune, i povremenu, odnosno delimičnu specijalizaciju. Evans je smatrao da su diferencijacija uopšte, kao i zanatska specijalizacija, jedna od odlika rastućih ili kompleksnih sociokulturnih sistema (Evans 1978, 126). Za definiciju zanatske specijalizacije ponudio je sledeće kriterijume: 1) da je proizvodnja određenih zanatskih dobara ograničena na mali broj pojedinaca, 2) da ti pojedinci posvećuju deo svog vremena proizvodnji tih dobara, što za posledicu ima da se oni povlače iz nekih ili svih osnovnih aktivnosti vezanih za preživljavanje, i da onda osnovna životna sredstva dobijaju putem razmene (Evans 1978, 115).

Elizabet Brumfil (Elisabeth Brumfiel) i Timoti Erl (Timothy Earle) kao varijacije koje utiču na specijalizaciju uključuju sledeće: 1) afilijaciju zanatlja (nezavisni ili zavisni), 2) vrstu dobara (životne potrebe, bogatstvo ili usluge), 3) intenzitet specijalizacije (delimično ili potpuno vreme posvećeno proizvodnji), 4) razmere proizvodnje (individualna, u domaćinstvu, radionici, u okviru sela, industrijska) i 5) učinak po pojedinačnom specijalisti. Od toga, smatraju

da je posebno važno da li je specijalista nezavisan ili ima patrona, što može biti društvena elita ili neka institucija vlasti (Brumfiel and Earle 1987, 5).

Džon Klark i Vilijam Peri (Clark and Perry 1990) bavili su se vezama i odnosima između specijalizovane proizvodnje i kulturne kompleksnosti u neindustrijskim društvima. Oni razlikuju 1) nespecijalizovanu proizvodnju zanatskih dobara i 2) specijalizovanu proizvodnju nezanatskih dobara. Proizvodnju smatraju specijalizovanom ukoliko potrošači nisu članovi istog domaćinstva kao i onaj koji je dobra proizveo, a ukoliko su potrošač i proizvođač članovi istog domaćinstva, proizvodnja se ne smatra specijalizovanom. Zanatska specijalizacija je, prema tome, proizvodnja dobara koja se mogu otuđiti, koja su trajna i koja su za nezavisnu potrošnju, odnosno, zanatska specijalizacija uvek uključuje transfer dobara od proizvođača do potrošača (Clark and Perry 1990, 297-298).

Rouan Flad (Rowan Flad) i Zakari Hruby (Zachary Hruby), dajući kritički osvrt na analize specijalizacije, ističu da se mogu razlikovati specijalizacija samih proizvođača (*producer specialization*) i specijalizacija proizvoda (*product specialization*) (Flad and Hruby 2007). Ovome treba dodati i specijalizaciju pojedinačnih naselja (*site specialisation*), koja se može prepoznati u okviru pojedinih socioekonomskih sistema (Perlès 2004; takođe i Vitezović and Antonović 2020a).

K. Kostin posmatra proizvodnju kao „transformaciju sirovina i/ili komponenti u upotrebne predmete”, a specijalizaciju kao „način organizacije proizvodnje”. Kostin naročito ističe da specijalizacija nije pojedinačno stanje organizacije, niti je uslov koji je ili prisutan ili odsutan. Naprotiv, specijalizacija može biti organizovana na više načina, postoje različiti vidovi specijalizacije, i postoje različiti nivoi, zavisno od odnosa proizvođača spram potrošača. Za bilo koji proizvod, može biti manji ili veći broj proizvođača prema ukupnoj populaciji potrošača. Proizvod koji ima veći broj proizvođača u odnosu na potrošače ima nizak nivo specijalizacije, dok proizvod koji ima srazmerno malo specijalista u odnosu na potrošače ima visok nivo specijalizacije (Costin 1998; 2005).

Keti Kostin još ističe da ne treba davati preterani značaj postojanju potpune specijalizacije, pošto se radi samo o jednom od mogućih načina organizacije proizvodnje (Costin 2005). Potreba za širim viđenjem fenomena specijalizacije i uopšte prepoznavanjem raznolikih vidova organizacije proizvodnje i same specijalizacije raste istovremeno za potrebom za detaljnijim analizama organizacije zanatske proizvodnje u različitim zajednicama, posebno onima bez naglašene stratifikacije. Aspekti poput ritualizovane proizvodnje, društvenih vrednosti, kontrole i prenosa znanja, društvenog statusa i roda zanatlija, sve se više uključuju u proučavanja proizvodnje (v. Murphy and Poblome, 2011). Između ostalog, etnoarheološka istraživanja, posebno ona fokusirana na proizvodnju keramike, pokazala su veliku raznovrsnost i čak istovremeno prisustvo nespecijalizovane i delimično specijalizovane proizvodnje, a takođe i ukazala na značaj proučavanja statusa i identiteta samih zanatlija (Vuković 2013, sa referencama).

Katrin Perles (Catherine Perlès) i Karen Viteli (Karen Vitelli), polazeći od definicije K. Costin, da „kada postoji manje proizvođača nego potrošača nekog određenog dobra, prepoznamo specijalizovanu proizvodnju”, pokazale su da je specijalizovana proizvodnja postojala tokom neolita u Grčkoj, mada u kontekstima koji znatno variraju među sobom, u zavisnosti od pojedinačnih zanata (kao i tokom vremena). Takođe, pokazale su da pribavljanje sirovina, proizvodnja predmeta, njihova distribucija i konzumacija nisu nezavisni, već čine koherentan sistem (Perlès and Vitelli 1994, 96). Pojedine hipoteze K. Viteli o ranoj proizvodnji keramike naišle su kasnije na određene kritike (v, između ostalog, Vuković 2013, sa referencama), međutim, već je detaljna analiza tehnologije kamena pokazala izuzetno složenu sliku organizacije proizvodnje, kao i postojanje određenih vidova specijalizacije (Perlès 1992).

Prisustvo zanatske specijalizacije i u necentralizovanim društvima, u kojima ne postoji elita, uočila je Ketrin Spilman (Katherine Spielmann). Ona smatra da specijalizacija može proizaći iz potražnje za grupnim ili individualnim ceremonijalnim obavezama. Pripadnici zajednica koje su manjih razmera često imaju pristup dobrima koja imaju društvenu vrednost, koja su rezultat specijalizovane proizvodnje ili razmene (Spielmann 2002, 196-203).

Brojne su i kritike pristupa koji specijalizaciju posmatraju pre svega u svetlu političke organizacije i koji uopšte pažnju posvećuju samo političkim i ekonomskim aspektima (Costin 2005, sa referencama). Posebno je problematično direktno povezivanje političke kompleksnosti i zanatske specijalizacije (v, na primer, Cobb 1993), tačnije, kao što Filip Kol (Philip Kohl) napominje, arheološki podaci koji podupiru uzročnu vezu između intenzivirane proizvodnje osnovnih životnih dobara i društvene stratifikacije slabi su i nedovoljno ubedljivi (Kohl 1981, 13). Osim toga, pristupi usmereni na političku organizaciju previše su fokusirani na elitu i njene potrebe, dok zanemaruju druge aspekte, kao što je uloga samih zanatlija (Shimada 2007). Takođe, u nekim zajednicama elite ne samo da kontrolišu aktivnosti vezane za proizvodnju, već su pripadnici elite same proizvođači zanatskih dobara (Costin 2008; Spielmann 2008).

Praktične i prestižne tehnologije

Naročito značajan segment zanatske proizvodnje i zanatske specijalizacije čini proizvodnja predmeta koji nisu samo svakodnevni, utilitarni, već se mogu smatrati luksuznim i prestižnim.

Prestižna dobra u brojnim su slučajevima povezana sa elitom; tako je T. Erl pokazao da egzotični lični ukrasi u mnogim ranim državama služe kao vidljivi statusni simbol (Earle 1987). Ijan Hoder (Ian Hodder) primetio je da lični ukrasi elite fizički predstavljaju politički autoritet; naime, elite stiču svoj legiti-

mitet upravo kroz posedovanje ovakvog nakita (Hodder 1982, 10). P. Peregrin je, analizirajući strategije elita za ostvarivanje ili uvećavanje svog političkog autoriteta, pokazao da se kao simboli statusa i autoriteta naročito koriste lični ukrasi. Elite čija je moć u porastu koriste egzotične lične ukrase da se odvoje od ostatka zajednice, te upošljavaju specijalizovane zanatlije koje ih proizvode. Na taj način, zanatlije istovremeno imaju i proizvodnu i političku ulogu (Peregrine 1991).

Pojedini autori ponudili su model prestižnih dobara (*prestige goods model*), koji podrazumeva direktnu, pravolinijsku vezu između kontrole koju elita ima nad uvezenim dobrima i nad lokalnim radom, koji dalje rezultira razlikama u društvenoj moći. Međutim, ovakav model nije univerzalan i ne može se primeniti na sve zajednice, te je dosta kritikovan (Saitta 1999, sa referencama). Dok Din Saita (Dean Saitta) smatra da ovakav model podrazumeva neke diskutabilne pretpostavke o vezama između materijalnih predmeta, kontrole rada i društvene moći, Kob (Cobb 1993) primećuje da ovakav model ne pridaje dovoljno pažnje raznolikostima u ulogama i značenjima egzotičnih dobara, tačnije, ne razlikuje u dovoljnoj meri dragocenosti koje su pokazatelj istinske ekonomske moći od onih koje samo označavaju društveni status.

Značajno je pitanje šta su, zapravo, prestižni predmeti, i kako se mogu raspoznati i definisati u arheološkim kontekstima.

Elizabeth Brumfil i Timoti Erl ponudili su podelu dobara na životna sredstva (*subsistence goods*) i bogatstvo (*wealth*), gde se pod prvim podrazumevaju hrana i proizvodi neophodni za osnovne potrebe, dok se pod bogatstvom smatraju „primitivne vrednosti koje se koriste u pokazivanju, ritualu i razmeni, i specijalna, retka i jako poželjna životna sredstva” (Brumfiel and Earle 1987, 4). Bogatstvo je ono što omogućava vlastodršcima da definišu status drugih članova društva, da nagrade i da manipulišu političkim vezama, odnosno, služi kao valuta u svakodnevnim političkim transakcijama (Brumfiel and Earle 1987, 7).

Mada prestižni predmeti obično obuhvataju ukrasne i/ili neutilitarne predmete, nosioci prestiža mogu biti i predmeti koji imaju i praktičnu namenu, ali im je prestižni status dodeljen na osnovu drugih kulturnih kriterijuma. Vrednost koja se pridaje predmetima društveno je određena, i zavisi od različitih faktora, kao što su kvalitet ili dostupnost sirovine (gde se više cene sirovine čija su fizička, hemijska i mehanička svojstva dobro prilagođena funkciji predmeta, kao i one koje su egzotične ili retke), ali i druga svojstva, kao što su boja, traženi finalni izgled, i drugo. Veština, vreme i trud uloženi u izradu nekog predmeta mogu, s jedne strane, odražavati vrednost koja mu se pripisuje, ali i podići vrednost nekog predmeta, a samim tim i onoga koji je predmet izradio ili ko predmet poseduje.

Kao odlike prestižnih predmeta, Suzan Kerner (Susanne Kerner) izdvojila je sledeće: 1) proizvedeni su od posebih sirovina, koje mogu biti retke, teške

za obradu, teške za nabavku ili transportovane sa velikih udaljenosti, 2) sami predmeti mogu dolaziti sa velikih udaljenosti, 3) zahtevaju vreme za izradu i njihova proizvodnja, oblik i ukras obično su visokog kvaliteta i 4) često imaju razrađeni ukras (Kerner 2010, 182). Prestižni predmeti prenose više socijalnih informacija u okviru nekog društva i proizvode se uz veće ulaganje vremena i truda. Prestiž i vrednost su neuhvatljive kategorije, koje pojedincima daju moć i autoritet nad okolinom, i znaci prestiža mogu biti neopipljivi, zasnovani na ideologiji ili ritualu (Kerner 2010).

Od naročitog značaja za analizu prestižnih predmeta jeste tehnološki pristup, koji prepoznaje simboličke aspekte u tehnologiji i koji fokus istraživanja stavlja na kulturno uslovljene tehnološke izbore.

Tehnološki pristup u velikoj je meri oblikovao Pjer Lemonije (Pierre Lemonnier), koji ističe da društvene teorije materijalne kulture treba da u analize tehnologije uključe i druge aspekte osim očiglednih informativnih aspekata (kao što je stil), pošto postoje brojni, manje vidljivi simbolički aspekti tehnologija, u koje spadaju arbitrarni izbori tehnike, fizičkog dejstva, sirovine, i drugog, koji nisu uslovljeni njihovom funkcijom. Na primer, neka sirovina može biti lako dostupna nekoj zajednici a opet ostati neiskorišćena (Lemonnier 1986; 1992). Slično tome, Brajan Fafenberger (Pfaffenberger 1992, 501-502) naglašava značaj prepoznavanja društvene dimenzije u sociotehničkim aktivnostima i onih aspekata koji nisu uslovljeni ekonomskim ili političkim razlozima. On smatra da se sociotehnički sistemi mogu razumeti jedino kada se ima na umu da oni ne proizvode samo dobra, već istovremeno stvaraju moć i značenje (Pfaffenberger 1992, 501-502).

Nekoliko teorijskih koncepata predloženo je za bolje razumevanje praistorijskih tehnologija. Gejel Horsfal (Gayel Horsfall) osmislila je teoriju oblikovanja (*design theory*), koja smatra da je fizički oblik predmeta stvoren ili adaptiran da bi ispunio funkcionalne potrebe u okviru konteksta poznatih materijala, tehnologije, kao i društvenih i ekonomskih okolnosti. Na konačni oblik predmeta deluje niz ograničenja, kao što su funkcija, svojstva sirovine, ekonomija proizvodnje i upotrebe, i neophodno je načiniti izbore. Iz toga proizilazi da „najbolje” rešenje zapravo ne postoji, već niz prihvatljivih rešenja (Horsfall 1987; takođe i Caple 2006; Hayden 1998).

Brajan Hejden (Brian Hayden) dalje definiše koncept praktičnih i prestižnih tehnologija, oslanjajući se na teoriju oblikovanja G. Horsfal kao konceptualni okvir (Hayden 1998). Praktične tehnologije jesu one koje služe da se reše praktični, svakodnevnih problemi koji se tiču preživljavanja i osnovnog komfora, a tu spadaju, između ostalog, tehnike za pribavljanje i preradu hrane, sirovina, stvaranje zaklona, stvaranje skladišta, i drugo. Kada postoji početni problem, na primer, da se pribavi hrana, stvori zaklon, napravi alatka ili oružje, on se može rešiti na više načina. Jedan od osnovnih principa praktičnih tehnologija jeste

da zadatak obave na efikasan i delotvoran način, tačnije, kriterijumi po kojima se bira između mogućih tehničkih rešenja jeste koliko su efikasna i koliko su zahtevna, odnosno koliko traže ulaganja. Međutim, u svakom od mogućih rešenja postoje različita ograničenja, i nikad ne postoji samo jedno, optimalno rešenje, već niz manje ili više prihvatljivih rešenja. Ograničenja mogu biti u dostupnim sirovinama, svojstvima materijala, uloženom vremenu, i tako dalje – na primer, izrada brzog zaklona je slabijeg kvaliteta, dok kvalitetniji, dugotrajniji zaklon zahteva više vremena za izradu. Izbor između mogućih rešenja često je uslovljen kulturnim tradicijama, ideološkim vrednostima, i drugim faktorima, ali, kada se radi o praktičnim tehnologijama, delotvornost je obično najvažnija, odnosno, kako određeno rešenje izvršava određeni zadatak (Hayden 1998, 4–5).

Sa druge strane, prestižni artefakti ne stvaraju se da bi rešili neki praktični zadatak, već da reše društveni problem ili postignu društveni zadatak – na primer, da privuku saveznike i ostvare povezanost sa drugim društvenim grupama. Njihova je svrha da pokažu bogatstvo, uspeh i moć. Samim tim, logike i strategije za stvaranje prestižnih predmeta fundamentalno su različite od onih za praktične artefakte. Prestižne tehnologije koriste koliko je god moguće viška snage kako bi stvorile predmete pomoću kojih će njihov vlasnik ostaviti utisak na druge članove zajednice i postići divljenje zbog svojih ekonomskih, estetskih, tehničkih ili drugih veština. Tako prestižne tehnologije zauzimaju ključnu ulogu u sticanju statusa i moći (Hayden 1998, 14). Idući dalje, Hayden takođe tvrdi da su mnoga, ako ne i sva tehnološka dostignuća u početku bila prestižne tehnologije, koje su kasnije dobile praktične primene – kao što su keramička proizvodnja, metalurgija, domestikacija biljaka i životinja i drugo (Hayden 1998, 17–18).

I drugi su autori isticali značaj simboličkih aspekata tehnologije i tehnoloških izbora koji nisu ni ekonomski ni ergonomske. Tako Entoni Sinkler (Anthony Sinclair) smatra da je pogrešno razdvajanje utilitarnih i simboličkih aspekata u analizi i uopšte interpretacije alatki kao isključivo praktičnih predmeta (Sinclair 1995, 1998). Analizirajući solitrejske listolike šiljke, pokazao je da je tehnika koja je iskorišćena za izradu ovih specifičnih alatki odabrana među ostalim mogućim tehnikama upravo zato što je zahtevna u smislu veštine i preciznosti, kao i strateškog planiranja tokom procesa izrade (Sinclair 1995, 50). Sinkler je pokazao da su ove alatke bile podjednako utilitarne (odnosno, korišćene u praktične svrhe) i simboličke – one su nosioci značenja za zadatak za koji su korišćene i za ljude koji ih koriste. Ovaj simbolički aspekt tehnologije nije ograničen na formu ili stil alatke, već taj simbolizam prožima ceo proces proizvodnje kroz primenu istaknutih veština.

Primeri predmeta u čiju je izradu uloženo dosta vremena i truda i gde je bila potrebna određena veština mogu se prepoznati i u drugim praistorijskim kulturama – na primer, pojedini svakodnevni i ukrasni predmeti izrađivani od koštanih sirovina u starčevačkoj kulturi (Vitezović 2012; 2016). Takvi predmeti su dugo ostajali u upotrebi i česti su slučajevi popravljavanja i recikliranja.

Znanje i veština koji daju, dodaju i/ili odražavaju prestiž i vrednost dosta su uočljivi i, na primer, kad se radi o metalurgiji i metalurškim procesima. Mada su pojedina tumačenja pojave metalurgije kao dostignuća „naučnog” proučavanja materijala i njihovih svojstava, arheološki podaci pokazuju da je mnogo približnija interpretacija metalurških aktivnosti kao ritualnih i simboličkih (Budd and Taylor 1995, sa referencama).

Studije slučaja: pitanje zanatske proizvodnje i specijalizacije u kasnom neolitu centralnog Balkana

Kao što je već pomenuto, ukoliko je polazna tačka za specijalizaciju definicija K. Kostin, da „kada postoji manje proizvođača nego potrošača nekog određenog dobra, prepoznamo specijalizovanu proizvodnju” (Costin 1991), određeni vid specijalizovane proizvodnje možemo uočiti već u neolitskom periodu, kao što su pokazale K. Perles i K. Viteli na primeru Grčke, na osnovu podataka o litičkoj i keramičkoj proizvodnji (Perlès 1992; 2004; Perlès and Vitelli 1999; v. gore). Kada se radi o neolitu centralnog Balkana, detaljne analize pojedinačnih tehnologija sa tehnološkog, osim čisto tipološkog aspekta, još uvek nisu potpune, a takođe su i analize višestrukih tehnologija tek na početku. Raniji istraživači vinčanske kulture (na primer, Chapman 1981; Tringham and Krstić 1990) smatrali su vinčanske zajednice nestratifikovanim i samim tim podrazumevali model proizvodnje u okviru domaćinstva, ograničen na sopstvene potrebe, mada konstatuju određenu uvećanu proizvodnju pojedinih dobara.

Poslednjih godina pojavile su se nešto detaljnije analize keramičke, kamene i koštane tehnologije (npr., Vuković 2011; Vuković and Miloglav 2018; Vitezović 2018; Vitezović and Antonović 2020a), sa posebnim osvrtom na standardizaciju i na moguće pokazatelje specijalizacije. Proučavanje keramičke proizvodnje ukazalo je na mogućnost postojanja specijalizovane proizvodnje keramike u okvirima domaćinstva (Vuković and Miloglav 2018), dok su studije kamenih i koštanih artefakata pokazale srazmerno visok stepen standardizacije i visok nivo tehnološkog znanja. I u koštanoj i u kamenoj industriji uočava se visok kvalitet većine proizvoda, kao i prisustvo predmeta koji zahtevaju veštinu prilikom izrade. Obe ove tehnologije pokazale su složenu sliku organizacije proizvodnje, i to ne samo same izrade, već i nabavke sirovina, i pružile su indirektno podatke i o intenzitetu i značaju tehnologija o kojima ima malo ili nimalo traga u arheološkom zapisu, poput obrade drveta, izrade predmeta od biljnih vlakana i životinjskih koža, i drugog (Vitezović and Antonović 2020a). Iz ovih analiza proizilazi da je određeni vid specijalizacije bio prisutan, i to u više tehnologija, mada verovatno različitog vida i intenziteta od tehnologije do tehnologije. Štaviše, postoji mogućnost i regionalne diferencijacije, odnosno specijalizacije

na nivou naselja – gde su pojedina naselja bila fokusiranija na jedan vid ekonomije, a druga na neki drugi, i može se pretpostaviti krug razmene na lokalnom, regionalnom nivou, kako sirovina, tako i poluproizvoda i gotovih proizvoda (Vitezović and Antonović 2020a, sa referencama).

Takođe, uočava se i raznovrsnost i bogatstvo prestižnih predmeta, i to i egzotičnih i lokalnih. Među predmetima egzotičnog porekla, posebno se izdvajaju oni od opsidijana i od morskih školjki, koji pokazuju da je teritorija vinčanske kulture bila deo šire razmene na većim prostorima. Naročito se ukrasni predmeti od morskih školjki mogu smatrati luksuznim, prestižnim predmetima, koji su najverovatnije uvoženi kao gotovi proizvodi, a ne kao sirovine (Antonović et al. 2018; Vitezović and Antonović 2020b). Ovi su artefakti dugo bili u upotrebi, primetni su slučajevi prepravke polomljenih predmeta i recikliranja, retko su odbacivani u svakodnevnim kontekstima, ali su nađeni u pogrebnim kontekstima (mada su takvi konteksti malobrojni). Štaviše, primetne su kopije u drugim materijalima (Antonović et al. 2018; Vitezović and Antonović 2020b). Među prestižnim predmetima koji su izrađivani lokalno mogu se posebno izdvojiti posude od kamena, kao i ukrasi od lokalno dostupnih kamenih i koštanih sirovina (lokalne vrste kamena, kosti, rogovi, zubi, posebno divljih životinja) (Antonović et al. 2018; Vitezović and Antonović 2020b).

Metalurgija bakra, čiji su počeci u okvirima vinčanske kulture nedvosmisleno potvrđeni, takođe je jedan od značajnih segmenata zanatske proizvodnje (Antonović 2002). Osim što su brojni pokazatelji da je tehnologija bakra bila pre svega prestižna tehnologija – pošto su od bakra izrađivani prevashodno, ako ne i isključivo, predmeti koji su bili ukrasni i/ili koji nisu imali praktičnu, upotrebnu namenu, zanimljivo je i da nije bila sveprisutna. Sama prerada bakra vezuje se za mali broj naselja – među kojima posebno mesto zauzima Pločnik (Radivojević et al. eds. 2021, sa referencama) – što ukazuje na mali broj poznavalaca ove tehnologije, kao i na specijalizaciju pojedinih naselja. Takođe, i predmeti od bakra imaju dosta neujednačenu distribuciju i ograničeni su na mali broj lokaliteta. Kakva je, međutim, bila organizacija nabavke bakra kao sirovine, kakva je bila organizacija prerade bakra, koji su pripadnici kojih zajednica ili grupa u ovim aktivnostima učestvovali, kako su distribuirani komadi sirovine, a kako gotovi proizvodi, još uvek su nedovoljno istražena pitanja.

U okvirima vinčanske kulture, prema tome, uočava se složena organizacija zanatske proizvodnje, koja obuhvata kako proizvodnju u okvirima domaćinstva za sopstvene potrebe, tako i proizvodnju zanatskih predmeta koji se distribuiraju izvan domaćinstva, kao i izradu i distribuciju posebnih, prestižnih, luksuznih predmeta, čija je izrada zahtevala veštinu i posebna znanja u vezi sa obradom, često i nabavkom, sirovine od kojih su izrađeni (na primer, neutilitarni predmeti od belog kamena, i slično – Antonović et al. 2018). Osim što se može uočiti da je prisutan određeni vid i stepen specijalizacije, kao i prisustvo/iskazivanje prestižnog statusa preko prestižnih tehnologija.

Diskusija i zaključna razmatranja

Zanatska proizvodnja predstavlja veoma važan deo proučavanja praistorijskih društava, koja pruža podatke ne samo o ekonomskim aspektima, organizaciji i podeli rada, već i o društvenim odnosima, pa i ritualnim i simboličkim aspektima prošlih zajednica. Međutim, uprkos značaju zanatske proizvodnje za razumevanje prošlih zajednica i uprkos veoma brojnim i teorijski, metodološki i tematski raznovrsnim studijama, koje uključuju brojne studije slučaja, koje su ponuđene od Čajlda naovamo, još uvek postoji dosta aspekata organizacije proizvodnje i naročito početaka specijalizacije koji nisu dovoljno proučeni. Osim što se prečesto specijalizacija posmatra isključivo ili pretežno sa političkog stanovišta, studije specijalizacije najčešće se i odnose na zajednice u kojima je već prisutan određen vid društvene kompleksnosti. Sa druge strane, zanatska proizvodnja u nestratifikovanim društvima, kao što su ranije praistorijske zajednice u Evropi, obično se posmatraju dosta pojednostavljeno i sa početnom pretpostavkom o proizvodnji koja nije specijalizovana, koja je u okvirima domaćinstva, koja je usmerena na osnovne potrebe i na preživljavanje, i u velikoj se meri posmatra samo sa stanovišta ekonomije, efikasnosti i ergonomije. Posledica toga nije samo neprepoznavanje početaka specijalizacije i složenosti organizacije proizvodnje, samim tim i organizacije društva, već i nedovoljno proučavanje, između ostalog, identiteta proizvođača, sistema nabavke i raspolaganja sirovinama, regionalnih razlika (specijalizacija pojedinačnih naselja) i drugih aspekata.

Probleme u proučavanju zanatske proizvodnje najdirektnije je uobličio Džon Klark, koji konstatuje da su „pristupi zanatskoj specijalizaciji koji su zasnovani na teoriji sistema zastareli i treba da budu zamenjeni preciznijim pristupima koji su u stanju da se bave i ljudskim faktorom, društvenim praksama i značenjem” (Clark 2007, 20). Po njegovom mišljenju, sadašnje kategorije društvene specijalizacije izrasle su iz neoevolucionističkih i holističkih viđenja društvenih promena, i zapravo je previše pažnje posvećeno samom fenomenu specijalizacije, umesto celokupnoj zanatskoj proizvodnji i svim njenim vidovima. On ističe da je zaokupljenost samom specijalizacijom bacila u senku druge, podjednako značajne ili čak značajnije teme, kao što su privatna svojina, ličnosti, vrste vrednosti, viškovi dobara, i drugo. Ukratko, preporučuje da se proizvodnja posmatra široko, sa svim svojim specifičnostima („I suggest production to be dealt with broadly, in all its particulars”) (Clark 2007: 31).

Za razumevanje pojave stratifikacije i povezanosti sa zanatskom proizvodnjom posebno su značajni tehnološki pristupi, naročito oni koji fokus stavljaju na kulturne aspekte proizvodnje, i na simbolički značaj i vrednost koji su tokom praistorije pridavani određenim tehnologijama i predmetima, zbog uloženog truda i veštine, egzotične sirovine ili iz drugih razloga. Detaljnije analize tehnolo-

logija, kao i uporedni tehnološki pristup, koji posmatra više tehnologija koje su deo tehnološkog sistema, pokazali su da postoje različiti stepeni specijalizacije, kao i da se specijalizacija javlja rano, i već je uveliko prisutna u neolitskom periodu. Već pomenute studije organizacije proizvodnje u neolitu Grčke pokazale su da je ona znatno složenija ukoliko se primeni odgovarajući pristup, odnosno ukoliko se svaka tehnologija posmatra sa više aspekata i ukoliko se upoređuju različiti delovi tehnološkog sistema (Perlès 1992; Perlès and Vitelli 1999). Mada još uvek nepotpune, analize proizvodnje u vinčanskoj kulturi takođe su pokazale neke zanimljive aspekte, kao što su određeni pokazatelji specijalizacije naselja, odnosno organizacija proizvodnje i razmene koja uključuje širi region (Vitezović and Antonović 2020a).

Jedan od bitnih aspekata zanatske proizvodnje u praistoriji jesu prestižne tehnologije, koje su itekako prisutne u društvima bez izražene stratifikacije, a koje su svakako imale ulogu u stvaranju i prikazivanju statusa i prestiža. Prestižni predmeti u egalitarnim društvima igraju ulogu u održavanju društvenih razlika (Kerner 2010, 182). Analize tehnoloških izbora pokazale su da su kulturni i simbolički aspekti podjednako važni kao i čisto praktični, te da retke i cenjene sirovine, kao i veština i znanje uloženi u izradu nekog predmeta čine bitan deo tehnologije i stvaranja predmeta koji odražavaju i/ili donose prestiž i ugled. Samim tim, društvene nejednakosti izražene kroz status i ugled mogu se prepoznati preko ne-praktičnih, odnosno simboličkih odlika tehnologija i zanatske proizvodnje, i potreba za prestižnim predmetima važan je faktor koji je uticao na organizaciju proizvodnje. Početke i poreklo pune i potpune specijalizacije, prema tome, treba tražiti u potrebi za prestižnim predmetima. Kao što je već pomenuto, sami pripadnici elite mogu biti proizvođači zanatskih dobara (Costin 2008; Spielmann 2008) – uključujući (ili možda najpre obuhvatajući) i prestižna.

* * *

Mada zanatska specijalizacija može biti povezana sa društvenom stratifikacijom i političkom organizacijom, kao i da potpomaže postojanje elite i njeno održavanje moći, ova veza nije linearna, niti postojanje specijalizacije obavezno podrazumeva stratifikovano društvo. Naprotiv, postoje razni vidovi i stepeni specijalizacija, među kojima i oni koji su prisutni u nekompleksnim društvima. Razvoj zanatske proizvodnje, samim tim i pojava specijalizacije, mogu se najpre povezati sa potrebom za prestižnim predmetima, odnosno sa potrebom da se preko materijalne kulture stvore, uvećaju i/ili pokažu status i ugled. Prestižni status dodeljen nekim predmetima kulturno je uslovljen, i može zavisiti od svojstava sirovine (od praktičnih – kao što su otpornost ili izdržljivost, do arbitrarnih, kao što je boja), od porekla sirovine (egzotično poreklo, poreklo od životinje kojoj se pripisuje određeni značaj, i drugo), ali

i od vremena, truda i veštine uloženi u izradu. Takvi predmeti mogu status i prestiž donositi i/ili odražavati kako tvorcima, tako i vlasnicima, u slučaju da je vlasnik različit od proizvođača.

S jedne strane, proučavanje društvene stratifikacije, posebno njenih početaka, ne treba da se oslanja samo na podatke o prisustvu/odsustvu specijalizacije, već mora uzeti u obzir i druge aspekte proizvodnje zanatskih dobara, dok proučavanje zanatske proizvodnje nije dovoljno svesti samo na analize prisustva ili odsustva specijalizacije. Kao što Klark opominje, previše je pažnje posvećeno samom fenomenu specijalizacije, umesto celokupnoj zanatskoj proizvodnji (Clark 2007, 20).

Kada se proučava organizacija zanatske proizvodnje u praistorijskim zajednicama i njen odnos prema organizaciji društva uopšte, neophodan je sveobuhvatan tehnološki pristup, koji, osim isključivo ekonomskih, u obzir uzima i kulturno uslovljene tehnološke izbore i simboličke aspekte proizvodnje, kao i analiza višestrukih tehnologija u okvirima nekog tehnološkog sistema.

Reference

- Antonović Dragana, Selena Vitezović and Vidan Dimić. 2017. "Life in white: Symbolism and importance of the white colour in the Neolithic in the Balkans". In *International Symposium of Archaeology Vita est Vita 4*, edited by Zoran Rujak, Vane Sekulov, Duško Cvetanov, 26-37. Acta Musei Tiberiopolitani, vol 2. Strumica: NI Institute for Protection of Cultural Monuments and Museum Strumica.
- Antonović, Dragana. 2002. „Copper processing in Vinča: new contributions to the thesis about metallurgical character of Vinča culture“. *Starinar* (n.s.) 52: 27–45. <https://doi.org/10.2298/STA0252027A>
- Appadurai, Arjun. 1986. "Introduction: commodities and politics of value". In *The social life of things: commodities in cultural perspective*, edited by Arjun Appadurai, 3–63. Cambridge: Cambridge University Press.
- Arnold, Jeanne. 1987. *Craft specialization in the prehistoric Channel Islands, California*. University of California Publications in Anthropology Volume 18. Berkeley: University of California Press.
- Brumfiel, Elizabeth and Timothy Earle eds. 1987. *Specialization, exchange, and complex societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brumfiel, Elizabeth and Timothy Earle. 1987. „Specialization, exchange, and complex societies: An introduction“. In *Specialization, Exchange, and Complex Societies*, edited by Elizabeth Brumfiel and Timothy Earle, 1–9. Cambridge: Cambridge University Press.
- Caple, Chris. 2006: *Objects. Reluctant witnesses to the past*. London and New York: Routledge.
- Chapman, John. 1981. *The Vinča Culture of South-East Europe. Studies in chronology, economy and society*. Oxford: Archaeopres, BAR International Series 117.
- Childe, Gordon. 1950. The Urban Revolution. *The Town Planning Review* 21(1): 3–17.

- Childe, Gordon. 1951. *Social evolution*. New York: Schuman Press.
- Childe, Gordon. 1973 [1942]). *What happened in history*. London: Penguin books.
- Clark, John E. 2007. „In craft specialization’s penumbra: things, persons, action, value, and surplus”. In *Rethinking Craft Specialization in Complex Societies: Archaeological Analyses of the Social Meaning of Production*, edited by Zachary X. Hruby and Rowan K. Flad, Archaeological Papers of the American Anthropological Association 17: 20–36. Washington, D.C.: American Anthropological Association.
- Clark, John E. and William Parry. 1990. „Craft specialization and cultural complexity“. *Research in Economic Anthropology* 12: 289–346.
- Cobb, Charles R. 1993. „Archaeological approaches to the political economy of non-stratified societies”. In *Archaeological Method and Theory* Volume 5, edited by Michael B. Schiffer, pp. 43–100. Tucson: University of Arizona Press.
- Costin, Cathy Lynne. 1991. „Craft specialization: Issues in defining, documenting, and explaining the organization of production”. In *Archaeological Method and Theory* Volume 3, edited by Michael B. Schiffer, pp. 1–56. Tucson: University of Arizona Press.
- Costin, Cathy Lynne. 1998. „Introduction”. In *Craft and social identity*, edited by Cathy Lynne Costin and Rita P. Wright, 3–17. Archaeological Papers of the American Anthropological Association Number 8. Washington, D.C.: American Anthropological Association.
- Costin, Cathy Lynne. 2005. „Craft production“. In *Handbook of Methods in Archaeology*, edited by H. Maschner, 1032–1105, AltaMira Press.
- Costin, Cathy Lynne. 2008. „Introduction: Craft and Social Identity“. *Archeological Papers of the American Anthropological Association* 8 (1): 3–16, doi: 10.1525/ap3a.1998.8.1.3
- Earle, Timothy K. 1987. „Specialization and the production of wealth: Hawaiian chiefdoms and the Inka empire”. In *Specialization, exchange, and complex societies*, edited by Elizabeth Brumfiel and Timothy Earle, pp. 64–75. Cambridge University Press, Cambridge.
- Engels, Fridrih. 1973. *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*. Zagreb: Naprijed.
- Evans, Robert K. 1978. „Early craft specialization: An example from the Balkan Chalcolithic”. In *Social archaeology: Beyond subsistence and dating*, edited by Charles L. Redman, Mary Jane Berman, Edward V. Curtin and others, 113–129. New York: Academic Press.
- Flad, Rowan and Zachary Hruby. 2007. „‘Specialized’ Production in Archaeological Contexts: Rethinking Specialization, the Social Value of Products, and the Practice of Production”. In *Rethinking Craft Specialization in Complex Societies: Archaeological Analyses of the Social Meaning of Production*, edited by Zachary X. Hruby and Rowan K. Flad, Archaeological Papers of the American Anthropological Association 17: 1–19. Washington, D.C.: American Anthropological Association.
- Gilman, Antonio. 1981. „The Development of Social Stratification in Bronze Age Europe“. *Current Anthropology* 22/1:1–23. <https://doi.org/10.1086/202600>
- Hayden, Brian. 1988. „Practical and prestige technologies: The evolution of material systems“. *Journal of archaeological method and theory* 5 (1): 1–55.
- Hodder, Ian. 1982. *Symbols in action*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Hodgkinson, Anna K. and Cecilie Lelek Tvetmarken eds. 2020. *Approaches to the Analysis of Production Activity at Archaeological Sites*. Oxford: Archaeopress.
- Hodgkinson, Anna K. and Cecilie Lelek Tvetmarken. 2020. Introduction, in *Approaches to the Analysis of Production Activity at Archaeological Sites*, edited by Anna K. Hodgkinson and Cecilie Lelek Tvetmarken. Oxford: Archaeopress.
- Horsfall, Gayel A. 1987. „Design theory and grinding stones”. In *Lithic studies among the contemporary Highland Maya*, edited by Brian Hayden, 332–377. Tucson: University of Arizona Press.
- Hruby, Zachary X. and Rowan K. Flad eds. 2007. *Rethinking Craft Specialization in Complex Societies: Archaeological Analyses of the Social Meaning of Production*. Archaeological Papers of the American Anthropological Association 17. Washington, D.C.: American Anthropological Association.
- Kerner, Suzanne. 2010. „Craft Specialisation and its Relation with Social Organisation in the Late 6th to Early 4th Millennium BCE of the Southern Levant”. *Paléorient*, 36 (1): 179–198; doi: 10.3406/paleo.2010.5317
- Kohl, Philip L. 1981. „Comments”. *Current Anthropology* 22(1):13.
- Lemonnier, Pierre. 1986. „The study of material culture today: toward an anthropology of technical systems.” *Journal of Anthropological Archaeology* 5: 147–186. [https://doi.org/10.1016/0278-4165\(86\)90012-7](https://doi.org/10.1016/0278-4165(86)90012-7)
- Lemonnier, Pierre. 1992. *Elements for and anthropology of technology*. Michigan: Ann Arbor.
- Murphy, Elisabeth A. and Jérôme Poblome. 2011. „Producing pottery vs. producing models: interpreting workshop organization at the Potter’s Quarter Sagalassos”. In *Pottery in the Archaeological Record: Greece and Beyond*, edited by M. L. Lawall and J. Lund. Aarhus: Aarhus University Press, 29–36.
- Paul Budd and Timothy Taylor. 1995. „The faerie smith meets the bronze industry: Magic versus science in the interpretation of prehistoric metal-making”. *World Archaeology* 27/1: 133–143. <https://doi.org/10.1080/00438243.1995.9980297>
- Peregrine, Peter. 1991. „Some political aspects of craft specialization”. *World Archaeology* 23: 1–11. <https://doi.org/10.1080/00438243.1991.9980155>
- Perlès, Catherine and Karen Vitelli. 1999. „Craft specialization in the Neolithic of Greece”. In *Neolithic Society in Greece*, edited by Paul Halstead, 96–107. Sheffield: Sheffield University.
- Perlès, Catherine. 1992. „Systems of Exchange and Organization of Production in Neolithic Greece”. *Journal of Mediterranean Archaeology* 5(2): 115–164. <https://doi.org/10.1558/jmea.v5i2.1155>
- Perlès, Catherine. 2004. *The Early Neolithic in Greece: The First Farming Communities in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pfaffenberger, Bryan. 1992. „Social anthropology of technology”. *Annual review of anthropology* 21: 491–516. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.21.100192.002423>
- Renfrew, Colin. 1982. „Socio-economic change in ranked societies”. In *Ranking, resource and exchange: Aspects of the archaeology of early European society*, edited by Colin Renfrew and Steven Shennan, 1–8. Cambridge: Cambridge University Press.
- Saitta, Dean. 1999. „Prestige, agency, and change in middle-range societies”. In *Material Symbols: Culture and Economy in Prehistory*, edited by John Robb, 135–149.

- Occasional Paper no. 26. Carbondale: Center for archaeological investigations, Southern Illinois University.
- Service, Elman. 1962. *Primitive social organization*. New York: Random House.
- Shimada, Izumi. 2007. „Introduction”. In *Craft production in complex societies. Multicraft and producer perspectives*, edited by Izumi Shimada, 1–21. Salt Lake City: University of Utah Press.
- Sinclair, Anthony. 1995. „The Technique as a Symbol in Late Glacial Europe“. *World Archaeology* 27(1): 50–62. <https://doi.org/10.1080/00438243.1995.9980292>
- Sinclair, Anthony. 1998. „The value of tasks in the late Upper Palaeolithic”. In *Archaeology of value*, edited by Douglas Bailey, 10–16. Oxford: Archaeopress, Bar International series 730.
- Spielmann, Katherine A. 1998. „Ritual Craft Specialists in Middle Range Societies”. In *Craft and social identity*, edited by Cathy Lynne Costin and Rita P. Wright, 153–159. Archaeological Papers of the American Anthropological Association Number 8. Washington, D.C.: American Anthropological Association.
- Spielmann, Katherine A. 2002. „Feasting, Craft Production, and the Ritual Mode of Production in Small-Scale Societies.“ *American Anthropologist* 104:195–207. <https://doi.org/10.1080/00438243.1995.9980292>
- Tringham, Ruth, and Dušan Krstić. 1990. „Conclusion: Selevac in the wider context of European prehistory”. In *Selevac. A Neolithic village in Yugoslavia*, edited by Ruth Tringham and Dušan Krstić, 567–616, Los Angeles: UCLA.
- Vitezović, Selena 2012. „The White Beauty – Starčevo culture jewellery“. *Documenta Praehistorica* 39: 215–226, <https://doi.org/10.4312/dp.39.15>
- Vitezović, Selena. 2016. „Bos and the bone spoon revisited: Spatula-spoons in the Starčevo culture”. In *Southeast Europe and Anatolia in prehistory. Essays in honor of Vassil Nikolov on his 65th anniversary*, edited by Krum Bacvarov and Ralf Gleser, 189–196. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie Band 293 Aus der Abteilung für Ur- und Frühgeschichtliche Archäologie der Universität Münster. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Vitezović, Selena 2018. „Craft Production in the Vinča Culture: Viewpoint from Osseous Industries”. In: *Artisans Rule: Product Standardization and Craft Specialization in Prehistoric Society*, edited by Ina Miloglav and Jasna Vuković, 65–88. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Vitezović, Selena and Dragana Antonović. 2020a. „Functional differentiation and possible regional specialisation of the Vinča culture settlements: Viewpoint from osseous and lithic industries.“ *Quaternary international* 539: 39–48, <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2018.12.029>
- Vitezović, Selena and Dragana Antonović. 2020b. „Jewellery from osseous and lithic raw materials in the Vinča culture”. In *Beauty and the eye of the beholder. Personal adornments across the millennia*, edited by Monica Mărgărit and Adina Boroneanț, 87–100. Târgoviște: Cetatea de Scaun.
- Vuković, Jasna 2011. „Late Neolithic pottery standardization: Application of statistical analyses“. *Starinar* (n. s.) 61: 81–100. <https://doi.org/10.2298/STA1161081V>
- Vuković, Jasna. 2013. „Ženska tehnologija: identitet neolitskih majstora grnčara“. *Etnoantropološki problemi* 8 (1): 295–316. <https://doi.org/10.21301/eap.v8i1.14>

Vuković, Jasna and Ina Miloglav. 2018. „Part-time Labor and Household Production: Emergence of Specialized Potters in the Late Neolithic Vinča (Serbia) and Late Eneolithic Vučedol (Croatia) Societies”. In: *Artisans Rule: Product Standardization and Craft Specialization in Prehistoric Society*, edited by Ina Miloglav and Jasna Vuković, 120–136, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Selena Vitezović

Institute of Archaeology, Belgrade, Serbia
s.vitezovic@ai.ac.rs

*Who Has an Art, Has Everywhere a Part:
Craft Production, Specialization, and Prestige
in Praehistoric Societies*

Craft specialization means that certain tasks and/or activities are performed exclusively by certain members of a community, either as their main/basic activity, or parallel to other activities. The emergence of specialization is often associated to complex societies, or more precisely, its presence presupposes social stratification and is negated in non-stratified societies. However, the organization of production of various goods and the development of specialization are much more complex, and cannot be simply characterized in terms of presence/absence, since there are various modes and levels of specialization. Therefore, over the last decades the need is recognized for a new revised theoretical framework. Some authors suggest new definitions of specialization and production organization, specifically emphasizing social and cultural aspects (along with the purely economic ones) that influence the technological choices. Power and prestige status are not solely linked to control over resources and larger amount of material goods, but also to their character – prestige objects are an important factor in the development of crafts, the emergence of craft specialization, and emergence/increase in social inequality. In praehistory, the symbolic importance and value were ascribed to certain technologies and objects, not only on the grounds of exotic raw material or other highly valued qualities (durability of an object, as well as non-utilitarian traits, such as colour), but also due to the effort and skill applied in their production. Such prestige objects secured or reflected the esteem and status to the individuals who made and/or possessed them.

Key words: craft production, specialization, praehistoric technology, prestige objects, social stratification

*L'artisanat, il n'y a que ça de vrai :
production artisanale, spécialisation et prestige
dans les sociétés préhistoriques*

La spécialisation artisanale implique que les tâches et/ou les activités concrètes n'étaient effectuées que par certains membres de la communauté, soit comme l'activité principale/de base, soit simultanément à d'autres activités. L'apparition de la spécialisation est souvent associée à des sociétés complexes, plus précisément, son existence est sous-entendue si la stratification sociale est présente, c'est-à-dire que l'existence de la spécialisation est niée si les sociétés ne sont pas stratifiées. Cependant, l'organisation de la production de différents biens et l'apparition et le développement de la spécialisation sont beaucoup plus complexes ; l'existence de la spécialisation ne peut pas être caractérisée uniquement comme présente/absente, mais il en existe de différents types et degrés. Pour cette raison, au cours des dernières décennies on ressent le besoin des nouveaux cadres théoriques révisés. Ainsi, certains auteurs proposent de nouvelles définitions de la spécialisation et de l'organisation de la production et des aspects sociaux et culturels (en plus de ceux purement économiques) qui influencent la production des biens et les choix technologiques sont particulièrement mis en avant. Le pouvoir et le statut prestigieux dans la société ne sont pas uniquement liés au contrôle des ressources et à une plus grande quantité de biens matériels, mais aussi à leur type – c'est-à-dire que les objets de prestige sont un facteur important pour le développement de l'artisanat, l'apparition de la spécialisation artisanale et l'apparition/l'augmentation des inégalités sociales. Au cours de la préhistoire, une importance et une valeur symboliques ont été attachées à certaines technologies et à certains objets non seulement à cause d'une matière première exotique ou d'autres propriétés appréciées (telles que la résistance et la durabilité d'un objet, mais aussi des propriétés non utilitaires comme la couleur), mais aussi en raison de l'effort investi et de l'habileté nécessaire à sa production. Ce type d'objets de prestige donnaient ou reflétaient de la réputation et du statut à ceux qui les produisaient et/ou à ceux qui les possédaient.

Mots-clés : production artisanale, spécialisation, technologie préhistorique, objets de prestige, stratification sociale

Primljeno / Received: 30. 08. 2022.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 29. 09. 2022.